

ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

DETERMINATION AND COMPENSATION OF NON-PECUNIARY DAMAGE IN CIVIL LAW: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Бойко В.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Визначення та відшкодування моральної шкоди є однією з актуальних проблем сучасного цивільного права України. Незважаючи на законодавче закріплення права на компенсацію моральної шкоди, на практиці виникає чимало складнощів щодо її кваліфікації, визначення розміру відшкодування та процедури доказування.

У статті розглядаються теоретичні аспекти поняття моральної шкоди, її обов'язкові умови відповідальності та особливості цивільно-правового регулювання. Аналізуються праці провідних науковців у галузі цивільного права, досліджуються підходи до визначення моральної шкоди у вітчизняному законодавстві та судовій практиці. Наголошено, що кожна конкретна справа вимагає об'єктивної оцінки судом всіх обставин, оскільки судовий контроль являє собою одну з істотних гарантій захисту конституційних прав громадян, тим більше у випадках, коли фактичні обставини справи свідчать про наявність цивільно-правового спору.

Окрема увага приділяється проблемам кваліфікації моральної шкоди та критеріям її оцінки, досліджуються спірні питання. Аналізуються труднощі у доказуванні факту заподіяння моральної шкоди та встановленні причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями та негативними емоційними переживаннями потерпілої сторони.

Особливу увагу приділено відсутності єдиної методики визначення розміру відшкодування моральної шкоди, що призводить до суб'єктивізму та неоднакового підходу судів у цьому питанні. Пропонуються шляхи вдосконалення законодавчого регулювання та практики застосування норм про компенсацію моральної шкоди.

У статті наголошується на необхідності внесення змін до чинного законодавства України з метою усунення виявлених прогалин і неузгодженостей. Пропонується закріпити визначення моральної шкоди в Цивільному кодексі України, розробити та затвердити методику оцінки моральної шкоди, визначити чіткий перелік суб'єктів, які можуть вимагати компенсації, вдосконалити процедуру доказування та встановлення причинно-наслідкового зв'язку.

Подальше вирішення проблем, пов'язаних із визначенням та відшкодуванням моральної шкоди, сприятиме підвищенню рівня захисту прав і свобод громадян у цивільно-правовій сфері.

Ключові слова: моральна шкода, відшкодування моральної шкоди, цивільне право, визначення моральної шкоди, розмір моральної шкоди.

Determination and compensation of non-pecuniary damage is one of the most pressing issues of modern civil law in Ukraine. Despite the fact that the right to compensation for non-pecuniary damage is enshrined in law, in practice there are many difficulties with regard to its qualification, determination of the amount of compensation and the procedure for proving it.

The article deals with theoretical aspects of the concept of non-pecuniary damage, its mandatory conditions of liability and peculiarities of civil law regulation. The author analyses the works of leading scholars in the field of civil law and examines approaches to the definition of non-pecuniary damage in national legislation and court practice. The author emphasises that each specific case requires an objective assessment of all circumstances by the court, since judicial control is one of the essential guarantees of protection of constitutional rights of citizens, especially in cases where the actual circumstances of the case indicate the existence of a civil law dispute.

Special attention is paid to the problems of qualification of non-pecuniary damage and the criteria for its assessment, and controversial issues are explored. The author analyses the difficulties in proving the fact of non-pecuniary damage and establishing a causal link between unlawful acts and negative emotional experiences of the injured party.

Particular attention is paid to the absence of a unified methodology for determining the amount of compensation for non-pecuniary damage, which leads to subjectivity and unequal approach of courts in this matter. The author suggests ways to improve the legislative regulation and practice of application of the rules on compensation for non-pecuniary damage.

The article emphasises the need to amend the current legislation of Ukraine in order to eliminate the identified gaps and inconsistencies. The author proposes to enshrine the definition of non-pecuniary damage in the Civil Code of Ukraine, to develop and approve a methodology for assessing non-pecuniary damage, to define a clear list of entities that may claim compensation, and to improve the procedure for proving and establishing a causal link.

Further resolution of the problems related to the determination and compensation of non-pecuniary damage will contribute to an increase in the level of protection of citizens' rights and freedoms in the civil law sphere.

Key words: non-pecuniary damage, compensation for non-pecuniary damage, civil law, definition of non-pecuniary damage, amount of non-pecuniary damage.

Постановка проблеми. Право на відшкодування моральної шкоди є важливою гарантією захисту немайнових прав особи в цивільному праві. Проте, незважаючи на законодавче закріплення цього права, на практиці виникає чимало проблем і суперечностей щодо його реалізації.

Перш за все, відсутнє чітке законодавче визначення поняття «моральна шкода», що створює труднощі для її кваліфікації та відмежування від інших видів шкоди. Це призводить до неоднозначної правозастосовної практики і ускладнює захист порушених прав громадян.

Іншою істотною проблемою є відсутність загальноприйнятої методики визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Це зумовлює суб'єктивізм судів у цьому

питанні та нерівні підходи до оцінки однакових випадків заподіяння моральної шкоди.

Непоодинокими є випадки відмови у задоволенні позовів про компенсацію моральної шкоди через труднощі у доказуванні самого факту її заподіяння та причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями та негативними переживаннями потерпілого. Це зумовлює необхідність комплексного вирішення окреслених проблем шляхом вдосконалення законодавства та впровадження єдиних підходів судової практики.

Метою статті є дослідження понятійного апарату та комплексний аналіз проблем визначення та відшкодування моральної шкоди.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній науковій практиці питання визначення розміру відшкодування

моральної шкоди постало після внесення змін до законодавства у 1993 році. Зокрема, після прийняття Закону України «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян та організацій» від 6 травня 1993 року, Цивільний кодекс Української РСР було доповнено статтею 440-1 про компенсацію моральної (немайнової) шкоди. До цього моменту радянське законодавство не містило ані поняття «моральна шкода», ані механізмів її відшкодування. Таким чином, виникла необхідність напрацювання теоретичних та практичних підходів до визначення розміру компенсації за завдану моральну шкоду, що стало предметом наукових досліджень у цій сфері [1].

Чинне українське законодавство не містить вичерпного визначення поняття «моральна шкода». Натомість, стаття 23 Цивільного кодексу України описує різні прояви моральної шкоди. Зокрема, до неї відносяться: 1) фізичний біль та страждання, спричинені каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я особи; 2) душевні страждання, завдані протиправною поведінкою стосовно самої особи, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевні страждання у зв'язку із знищенням або пошкодженням майна особи; 4) приниження честі, гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної чи юридичної особи. Таким чином, законодавство окреслює різноманітні прояви моральної шкоди, однак не надає їй чіткого визначення, залишаючи це питання для наукової дискусії та судової практики [2].

На думку дослідника В. Васильєва, законодавець свідомо уникає чіткого визначення поняття «моральна (немайнова) шкода» через кілька причин. По-перше, для того, щоб охопити всі суттєві ознаки цього поняття, визначення було б надто громіздким і деталізованим. По-друге, передбачити всі можливі випадки неправомірних дій, якими може бути завдана моральна шкода, практично неможливо. По-третє, моральна шкода може бути спричинена не лише конкретними протиправними діями, а й порушеннями майнових і особистих немайнових прав особи в цілому. Тому законодавець утримується від надання вичерпного визначення, залишаючи його тлумачення для правозастосовної практики та наукових досліджень.

Отже, на думку дослідника, відсутність чіткої дефініції поняття «моральна шкода» в законодавстві є виправданою через складність та багатоаспектність цього явища [3].

На думку дослідниці О. Отраднової, під моральною шкодою слід розуміти негативний вплив на внутрішній, психоемоційний стан людини, її почуття, самопочуття та ментальне здоров'я. Такий вплив проявляється у порушенні емоційної рівноваги, відсутності відчуття благополуччя, а також може спричинити психічні розлади різного ступеня тяжкості [4].

У постанові № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» Пленум Верховного Суду звернув увагу на певні недоліки у діяльності судів під час розгляду таких справ. Зокрема, було вказано, що деякі суди неповною мірою з'ясовували наявність підстав для відшкодування моральної шкоди та недостатньо обґрунтовували її розмір. Тобто, на думку Пленуму, траплялися випадки, коли сторони процесу висували свої вимоги без належних доказів, які б їх підтверджували та обґрунтовували. Суди при цьому не завжди ретельно перевіряли та аналізували наявність підстав та розмір компенсації [5].

Таким чином, Пленум Верховного Суду констатував проблеми у судовій практиці, пов'язані з неналежним обґрунтуванням підстав та розміру відшкодування моральної шкоди, а також нестачею доказів з боку сторін процесу на підтвердження своїх вимог.

Юрист О. Сліпченко акцентує увагу на тому, що в справах про відшкодування моральної шкоди загальний

предмет доказування передбачає необхідність встановлення низки обов'язкових умов цивільно-правової відповідальності:

По-перше, має бути доведено факт завдання моральної (немайнової) шкоди потерпілій особі.

По-друге, необхідно довести протиправність дій особи, яка заподіяла цю шкоду.

По-третє, слід встановити причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями та завданою шкодою.

По-четверте, у випадках, передбачених законом, потрібно довести вину особи, що завдала шкоду [6].

Таким чином, на думку О. Сліпченка, для притягнення до відповідальності за завдану моральну шкоду в межах цивільного судочинства необхідно достовірно встановити сукупність зазначених елементів: наявність самої шкоди, протиправність дій, причинний зв'язок між діями та шкодою, а також вину (за наявності відповідних підстав).

На думку правника С. Шимона, для визначення ступеня фізичних та душевних страждань, завданих моральною шкодою, необхідно враховувати низку критеріїв:

1. Характер страждань (прості переживання, душевні страждання чи страждання, пов'язані з фізичним болем);

2. Тяжкість ушкодження здоров'я (легке, середньої тяжкості або тяжке);

3. Вид душевних страждань (занепокоєння, нервозність, сором, приниження, страх, відчай тощо);

4. Глибину страждань (незначний фізичний або душевний біль, значний біль, сильний біль, нестерпний біль чи біль, що має руйнівний вплив на здоров'я) [7].

Таким чином, на думку дослідника, для об'єктивної оцінки моральної шкоди необхідно комплексно аналізувати характер, інтенсивність, тривалість страждань, враховуючи як фізичний, так і душевний аспекти. Лише врахувавши сукупність таких критеріїв, можна достовірно встановити глибину заподіяної моральної шкоди.

Одним з найбільш проблемних аспектів під час подання позову про відшкодування моральної (немайнової) шкоди є належне обґрунтування та доказування. Складність полягає у необхідності зібрати переконливі докази, які б підтверджували сам факт завдання моральної шкоди, а також доводили її розмір або принаймні давали змогу об'єктивно його оцінити.

Враховуючи нематеріальну природу моральної шкоди, забезпечити достатню доказову базу для подібних позовних вимог буває непросто. Позивачу необхідно належним чином задокументувати обставини, які призвели до душевних чи фізичних страждань, а також надати документальні або інші докази, що демонструють тяжкість перенесених потерпілим негативних переживань.

Таким чином, однією з ключових проблем при оформленні позову про компенсацію моральної шкоди є формування вагової доказової бази, здатної підтвердити як сам факт її завдання, так і обґрунтувати заявлений розмір відшкодування.

Наступною проблемою є визначення розміру відшкодування моральної шкоди. В. Остапчук, звертає увагу на методичку Ерделевського, який розробив єдину методичку для визначення судами розміру презюмованої (припущеної) моральної шкоди у кожному конкретному випадку правопорушення. Ця методика мала на меті уніфікувати підходи, щоб будь-який суд міг послідовно оцінювати припущений розмір моральної шкоди для певного виду правопорушень. Надалі, з урахуванням інших критеріїв, закріплених у законодавстві, суд мав визначати остаточний розмір компенсації завданої моральної шкоди в конкретній справі.

На думку Ерделевського, застосування такої уніфікованої шкали визначення презюмованої моральної шкоди могло б сприяти досягненню єдності у правозастосовній практиці під час визначення розміру компенсації моральної шкоди у грошовій формі. Це дозволило б уникнути значних

розбіжностей та невинуватих відмінностей у рішеннях різних судів щодо аналогічних правопорушень [8].

У свою чергу Р. Стефанчук розробив комплексну методiku для визначення розміру моральної шкоди, яка включає два рівні.

Перший рівень передбачає встановлення загального (гарантованого) розміру компенсації, який є базовим та обов'язковим для відшкодування у певних типових випадках завдання моральної шкоди.

Другий рівень є експертним і застосовується для більш складних ситуацій. На цьому етапі залучаються фахівці (експерти) для проведення спеціальної оцінки та визначення розміру компенсації з урахуванням індивідуальних обставин конкретної справи [9].

Отже, методика Р. Стефанчука об'єднує два підходи. З одного боку, встановлюється загальний (фіксований) базовий розмір відшкодування для типових випадків моральної шкоди. З іншого боку, для складніших ситуацій передбачене залучення експертів для індивідуального визначення розміру компенсації на основі спеціальної оцінки конкретних обставин справи.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 грудня 2020 року у справі № 752/17832/14-ц надає свій коментар стосовно розміру моральної шкоди. Розмір моральної шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Суди визначили мінімальний розмір моральної шкоди виходячи з установленого законодавством розміру заробітної плати на момент розгляду справи судом за кожен місяць перебування під слідством та судом, а саме станом на 2016 рік. Тобто цей розмір у будь-якому випадку не може бути зменшено, оскільки він є гарантованим мінімумом. Визначаючи розмір відшкодування, суд має керуватися принципами розумності, справедливості та співмірності. Розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більшим, ніж достатньо для розумного задоволення потреб потерпілої особи, і не повинен приводити до її безпідставного збагачення [10].

Отже, судова практика виробила певні підходи до визначення розміру компенсації моральної шкоди, базуючись на врахуванні конкретних обставин справи, встановленні мінімального гарантованого розміру та дотриманні принципів розумності і справедливості. Це покликано забезпечити збалансований та обґрунтований розмір відшкодування без надмірностей.

На думку дослідниці І. Бакірової, відсутність чітких законодавчих критеріїв визначення граничних розмірів компенсації моральної шкоди створює певні проблеми на практиці. Оскільки жодних меж не встановлено, потерпілі часто необ'єктивно та упереджено оцінюють власні страждання, що призводить до виникнення нових судових спорів щодо розміру відшкодування.

Для вирішення цієї проблеми Бакірова пропонує розробити та законодавчо закріпити принципи встановлення мінімальної та максимальної межі визначення розміру оцінки моральної шкоди. Наявність таких чітких орієнтирів дозволить суду більш об'єктивно та реалістично оцінювати конкретну ситуацію та призначати потерпілому відповідне справедливе відшкодування заподіяної моральної шкоди [11].

Розгляд судових справ про відшкодування моральної шкоди є складним і морально виснажливим процесом для всіх залучених сторін. З одного боку, маємо потерпілу особу, яка зазнала страждань і вимагає компенсації. З іншого боку – особу, яка може вважати себе невинуватою або не погоджуватися з необхідністю відшкодування заявленого розміру моральної шкоди.

Особливо драматичними є випадки, коли моральна шкода була завдана життю чи здоров'ю потерпілого, внаслідок чого він став інвалідом. У таких ситуаціях усвідомлення того, що жодні грошові компенсації не зможуть повернути здоров'я, лише загострює конфлікт. Будь-яке рішення суду про зменшення розміру відшкодування, порівняно з вимогами позивача, може сприйматися останнім як особиста образа та несправедливість [12].

Таким чином, розгляд справ про компенсацію моральної шкоди є вкрай делікатним та емоційно навантаженим процесом для всіх учасників, оскільки торкається найбільш чутливих нематеріальних аспектів людського життя та гідності. Знайти справедливий баланс інтересів у таких справах є непростим завданням для суду.

Цікавий практичний досвід із судової практики є про стягнення компенсації моральної шкоди при порушенні немайнових прав Постановою КЦС ВС від 30 січня 2019 року у справі № 308/5318/15-ц. Глумачення частини першої статті 308 ЦК України свідчить, що, за загальним правилом, фотографія на якій зображено фізичну особу, може бути публічно показана, відтворена, розповсюджена тільки за згодою фізичної особи. Винятком є випадки, за яких: (а) фізична особа позувала авторові за плату; (б) це викликано необхідністю захисту інтересів зображеної фізичної особи або інтересів інших осіб. Суду не встановили будь-яких із зазначених випадків, які б виключали необхідність отримання згоди від ОСОБА_1 на публічний показ, відтворення та розповсюдження фотографії з її зображенням. У цій справі не викликає сумнівів те, що публікація фотографії позивача з іншою особою тісно переплітається зі сферою її приватного життя. Відповідно до частини першої статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції [13].

Отже, суд дійшов висновку, що у даному випадку відбулося порушення права на повагу до приватного життя позивача через публікацію її фотографії без отримання належної згоди, що суперечить нормам цивільного законодавства України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Висновки. Поняття моральної шкоди є досить складним і багатоаспектним, що зумовлює труднощі у його чіткому визначенні та кваліфікації. У цивільному праві України досі відсутнє законодавче визначення моральної шкоди, що створює неоднозначність у правозастосовній практиці.

Відсутність чітких критеріїв оцінки моральної шкоди призводить до суб'єктивізму та неоднакового підходу судів при вирішенні спорів про її відшкодування. Необхідно розробити та закріпити на законодавчому рівні методiku визначення розміру компенсації моральної шкоди з урахуванням обставин справи та ступеня вини заподіявача.

Проблемним залишається питання визначення суб'єктів, які можуть вимагати відшкодування моральної шкоди, зокрема, чи можуть це робити юридичні особи. Потрібно чітко врегулювати це питання на законодавчому рівні.

Існують складнощі з доказуванням факту заподіяння моральної шкоди та встановленням причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями та негативними емоційними переживаннями потерпілої сторони.

Для вдосконалення механізму відшкодування моральної шкоди в Україні необхідно: закріпити визначення моральної шкоди в Цивільному кодексі; розробити та затвердити методiku оцінки моральної шкоди; визначити чіткий перелік суб'єктів, які можуть вимагати компенсації; удосконалити процедуру доказування та встановлення причинно-наслідкового зв'язку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шеремет Т.В., Чайка Т.С. Проблемні практичні та теоретичні аспекти відшкодування моральної шкоди згідно із законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 85–89.
2. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40–44. ст. 356.
3. Васильєв В. Окремі питання визначення поняття моральної (немайнової) шкоди. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32. С. 10–15.
4. Отрадна О. Компенсація моральної шкоди, заподіяної порушенням цивільно-правового договору. *Вісник Національної Академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 18–23.
5. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р.
6. Сліпченко О.І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : автореф. канд. ... юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2011. С. 3–4.
7. Цивільний процес України: академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / ред. С.Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. 848 с.
8. Остапчук В.І. Проблеми визначення розміру відшкодування за завдану моральну шкоду. Репозитарій Західноукраїнського національного університету. вебсайт. URL : <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/31155/1/75.PDF>
9. Стефанчук Р.О. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав: проблеми та шляхи вирішення. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1(21). С. 67–83.
10. Про розмір моральної шкоди : Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 грудня 2020 року у справі № 752/17832/14-ц. вебсайт. URL:<http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=95177479&red=1000035d4de08318982e4e362d1067066aafb2&d=5>
11. Бакірова І. Застосування судами законодавства України щодо відшкодування моральної шкоди: проблемні питання. *Право України*. 2006. № 5. С. 89–92.
12. Дрішлюк А. І. Важливість судової практики при вирішенні спорів про відшкодування шкоди. *Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика : бюлетень законодавства і юридичної практики України / (за заг. ред. М. К. Галянтича)*. Київ : Юрінком Інтер. 2013. № 7. 284 с.
13. Про стягнення компенсації моральної шкоди при порушенні немайнових прав: Постанова Верховного Суду Касаційного цивільного суду від 30 січня 2019 року у справі № 308/5318/15-ц. *Юридичний інтернет ресурс Протокол.ua*. вебсайт. URL : https://protocol.ua/postanova_ktss_vp_vid_30_01_2019_roku_u_spravi_308_5318_15_ts/